

УДК 070:94(477.74-25)“1917/1918”

Олег Пархітько

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА НА ШПАЛЬТАХ ОДЕСЬКОЇ УКРАЇНОМОВНОЇ ПРЕСИ 1917–1918 РОКІВ

Доля україномовної преси Одеси подібна до долі україномовної преси будь-якого іншого провінційного міста України. Ця доля становить суцільний шлях поневірянь, заборон, переслідувань та цензурних утисків. Ідентичність розвитку україномовної періодики провінційних міст України простежується в хронології появи часописів та навіть у їхній кількості. Здебільшого ті ж самі громадські установи беруть активну участь у створенні україномовних видань. Так, загальновідомим є факт, що поява перших у ХХ ст. українськомовних часописів у більшості міст України була пов'язана з діяльністю «Просвіти». Можливість для їхньої появи з'явилася завдяки царському Маніфесту від 17 жовтня 1905 року, який значно полегшив умови існування преси. Проте перша спроба впровадити в Одесі україномовну пресу на початку 1906 року була не надто вдалою: діяльність часописів «Народна справа», «Народне діло» та «Вісти» було швидко припинено місцевою владою, що яскраво засвідчило суцільну декларативність жовтневого Маніфесту.

Наступною спробою заснування в Одесі україномовного часопису стала поява в 1915 році журналу «Основа», який став фактичним продовженням закритого в 1914 році «Літературно-наукового вісника», що виходив у Києві. Цього разу часопис побачив світ за сприяння товариства «Українська хата». Але й цьому виданню не судилося довге життя – його було закрито після появи третього номера.

Попри свою недовготривалість, україномовні видання 1905–1916 років мали безперечне історичне значення – вони створювали підґрунтя для майбутніх часописів, знайомили населення з українською традицією та культурою, надавали можливість народитися поколінню українських журналістів.

Могутній поштовх до народження українськомовної періодики в Україні дала Лютнева революція 1917 року, наслідком якої стало скасування цензури. Вже у березні 1917 року на території всієї імперії з'являється безліч нових видань, серед яких були й заборонені доти національні часописи.

У науковій літературі виділяють період визвольних змагань, що хронологічно обмежується 1917–1920 рр. У нашій статті ми розглянемо лише одеські україномовні часописи 1917–1918 років, оскільки саме в ці роки розгорталася реальна боротьба за незалежність, а українські уряди мали можливість (хоч і обмежену) керувати українськими землями. До речі, у 1919–1920 рр. в Одесі з'являються україномовні видання, які були нейтральними щодо національної ідеї (кооперативні часописи) та навіть відверто антагоністичними по відношенню до неї (пробільшовицькі видання).

Основна проблематика одеських україномовних часописів 1917–1918 років пов'язана з національною ідеєю, бо одним із найголовніших питань того часу було створення власної державності. Зречення царя на початку березня 1917 року призводить до появи великої кількості організацій та утворень, що прагнули розподілу регіональної влади. У Києві одноосібно починає керувати новостворена Центральна Рада. В Одесі впродовж усього 1917 року відбувається розподіл влади між цілою низкою організацій. З підпілля виходять і українські громади, однією з яких був Одеський український керівничий комітет. Під егідою цієї установи 23 березня 1917 року побачив світ журнал «Українське слово» – перше одеське україномовне видання після повалення царату. Редактором його став Володимир Чеховський – поводитир місцевої організації УСДРП. Перші ж матеріали видання наповнені оптимістичною вірою в те, що створення української державності – справа найближчого часу. На шпальтах видання знаходимо й бачення того, яким шляхом буде досягнуто цієї мети. Стаття Василя Мурського «Наша тактика» [11: 1, 8-9] містить заклик готуватися до Всеукраїнської національної ради, якій відводиться значна роль у процесі творення незалежної України. Ще більше оптимізму у статті Сергія Янчуренка «Україна на чолі недержавних націй Росії» [11: 2, 4-6], де Україні надано месіанського значення – саме вона має очолити рух до автономії на Установчих зборах. Здобута Україною автономія стане сходиною до звільнення інших народів.

Проте емоційне захоплення українських патріотів ідеєю власної державності викликало занепокоєння Тимчасового уряду. У статті «Перед всеукраїнським національним Конгресом у Києві» [11: 3, 1-2] заперечуються чутки, ніби Конгрес призначено для оголошення автономії України до початку Установчих зборів. Центральна Рада з цього приводу офіційно зазначила: «Завдання з'їзду – підготовка до автономії України, а не фактичне здійснення сеї автономії» [11: 3, 2]. Помірність проукраїнської позиції перших пореволюційних місяців засвідчується й у статті священника А. Гриневича «Слово отця духовного перед присягою на вірність Тимчасовому Уряду» [11: 3, 6-8], сама назва якої не потребує зайвих коментарів.

Однак, починаючи з № 4 (травень 1917 року), можна помітити збільшення скепсису авторів журналу відносно демократичності планів Тимчасового уряду. В. Мурський у статті «Установчі збори» [11: 4, 2-3] ще раз наголошує на тому, що після скасування царату владу отримав народ. Йому й вирішувати свою долю на Установчих зборах. Гостро критичну позицію щодо політики Тимчасового уряду займає й Іван Липа. У статті «На кого нам надіятись?» [11: 4, 9-10] він приходить до невтішного висновку: українці можуть розраховувати лише на себе та свою армію, адже великодержавний шовінізм російської демократії видно неозброєним оком. Тему великодержавного шовінізму продовжує Сергій Шелухін у статті «Лівшаки» [11: 6, 1-6]. Автор робить висновок, що в російського народу виробилася звичка не поважати людську гідність, якщо вона не поєднується із грубою фізичною силою. Він звинувачує в цьому не лише царський уряд, але й тогочасних російських демократів. Гарантією влади українців на своїй землі може стати лише створення боєздатної армії.

Надію на порозуміння між Тимчасовим урядом та Центральною Радою висловлено у статті «Згода російського правительства». Тимчасовий уряд запропонував утворити з представників Центральної Ради та національних меншин Генеральний Секретаріат, що мав бути представником Тимчасового уряду в Україні. Російський уряд погодився й на формування українських військових загонів, але лише в межах загальної мобілізації [11: 8, 2-3].

На жаль, мріям українських патріотів не судилося стати реальністю. Своєрідним підсумком конструктивному спілкуванню між російським та українським урядами можна вважати статтю І. Липи «Не по дорозі» [11: 10,

2-3]. Тимчасовий уряд дозволив новоствореному Генеральному Секретаріату керувати лише п'ятьма губерніями України, тобто приблизно половиною всіх земель.

Утім, навіть і після таких негараздів деякі помірні автори намагалися знайти шляхи до консенсусу. Серед них чільне місце належить Михайлу Гордієвському, який у численних статтях відстоював ідею федералізму. У статті «Російський централізм» [11: 9, 6-9] він стверджує, що питання федералізму ніколи не були властиві навіть російським соціал-демократам. На думку автора, існує три історичні передумови подібного ставлення до проблеми федералізму: 1) той, хто скасовує монархічний устрій, найчастіше сам обирає таку ж форму правління; 2) відсутність у тогочасній Росії розвинутого капіталізму, що є контроверсійним щодо централізму поняттям; 3) нехтування федералізму в марксизмі, який російським революційним рухом сприймався як догма.

Газета «Салдатська думка» вперше з'являється 4 серпня 1917 року. Редакторами видання були Михайло Григорович та Сергій Зінченко. Гасло видання повинно було декларувати його позицію: «Нехай живе федеративна демократична Російська республіка і автономія України». У статті «Мир без анексій» [8: 29 серпня] Михайло Григорович повідомляє про звертання російського уряду до європейських країн припинити війну без анексій та контрибуцій. Проте лібералізм росіян виявився показовим, коли мова пішла про відокремлення недержавних націй Російської імперії. М. Григорович дуже стримано зазначає, що всі думки українців пов'язані з автономією у складі Російської федеративно-демократичної республіки.

Органічним продовженням «Салдатської думки» стала газета «Рідний курінь», що мала тих самих редакторів і починалася з № 4. Одним із завдань новоствореного видання було проголошено «пояснення ролі України в будучій великій федеративно-демократичній республіці» [7: 18 вересня].

Здається, Михайло Григорович правильно відчув політичні настрої Тимчасового уряду, коли зазначив, що російський уряд визнає українців лише тоді, коли росіянам від них щось потрібне [7: 25 вересня]. У замітці «Демократії про майбутній мир» [7: 13 жовтня] автор під криптонімом М. повідомляє про хід Празької конференції: Тимчасовий уряд висловився за право націй на самовизначення, але тема української незалежності чомусь виявилася неактуальною.

Згаслі надії українців на відокремлення відроджуються з новою силою після Жовтневого перевороту. Іван Луценко у статті «Про вільне козацтво» [7: 30 жовтня] емоційно закликає до створення аналога Запорозької Січі, для чого села мають єднатися у великі громади. Важливим складником цього утворення, на думку голови Одеської військової ради, мала стати власна армія.

Користуючись переворотом у Росії, Центральна Рада проголошує свою владу в Україні. Одеська українська громада відреагувала на події 26 жовтня заснуванням підпорядкованого Центральній Раді Українського окружного революційного комітету. Втім, остаточно проблема української незалежності мала бути вирішена шляхом демократичних Установчих зборів. Михайло Гордієвський у статті «Загально-федеративні й місцеві установчі збори» [7: 19 листопада] намагається з'ясувати, чи місцеві конституції недержавних націй мають створюватися на основі загально-федеративної конституції, чи має відбуватися зворотний процес. Сам автор відстоює перевагу другої концепції. Розуміння піднятої проблеми Михайло Гордієвський поглиблює у статті «Українські Установчі збори» [7: 23 листопада]. Конституцію України мають приймати українські Установчі збори. Єдину ж конституцію федерації – представники всіх націй колишньої імперії. Причому представники України на Установчих зборах мають поставити питання про екстериторіальну автономію українців на всій території Росії.

На жаль, подальші події недвозначно висвітлили наміри більшовиків стосовно України: на початку грудня 1917 року більшовики відправили п'ятитисячну армію на Київ. І саме в цей час В. Володарський з трибуни з'їзду в Одесі лицемірно повідомляє: «Ми стоїмо за право націй на самовизначення аж до відокремлення, і від імені радянської влади я заявляю, що, якщо український народ висловлюється за повне відокремлення від Росії, – ми й не поворухнемося, щоб цьому завадити. Але я маю сказати, що, якщо б які-небудь верхи захотіли використати свою самостійність, щоб разом із контрреволюційними елементами зазіхати на право всього народу, то ми будемо проти цих верхів» [6, 136].

З питанням державотворення була безпосередньо пов'язана й проблема створення власне українських військових загонів, яка впродовж 1917 року набула великого резонансу не тільки в одеській україномовній пресі, а й у періодиці всієї України та навіть Росії. Питання про формування українських військових загонів постало невдовзі після утворення

Центральної Ради. На нараді солдат-українців київської залоги 16 березня 1917 року ухвалили заснувати український військовий клуб і почати організацію українського війська. 22 березня 1917 року збори офіцерів-українців оголосили себе «Українською військовою радою». Такого масштабу українізації в армії не чекали навіть лідери Центральної Ради. М. Грушевський з цього приводу писав: «Само собою, в тім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла в військових округах, не було нічого несподіваного – у війську взагалі зібрався самий цвіт, сама сила громадянства, і в російській революції військо взагалі виявило себе найбільш активно. Більш несподівано було, що сей рух вилився в домагання формування нових українських військових частей та переформування й вилучення їх в осібній армії» [4, 81]. А П. Христюк прагнення українських військовослужбовців до самоорганізації вважав заслугою саме українських народних учителів: «Щоб зрозуміти цілком цей надзвичайно сильний процес національного пробудження в широких сірих солдатських масах, треба мати на увазі те, що в складі нижчого старшинського персоналу російської армії було багатько бувших учителів, переважно сільських народних шкіл. Українське народне вчительство було тим свідомим національно і демократично елементом в армії, який допоміг прокинутись і розвинутись національному почуттю в українських солдатських масах» [4, 81-82].

5–8 червня 1917 року в Києві відбувся Перший український військовий з'їзд, який висловився за формування української національної армії. Для практичного керівництва процесом формування війська було створено Український генеральний військовий комітет у складі вісімнадцяти осіб. Головою комітету було обрано С. Петлюру. Був у складі комітету й одеський діяч українського національного руху І. Луценко, який саме в той період брав активну участь у формуванні українських військових частин в Одесі [4, 81-83].

Процес утворення українських військових загонів в Одесі проходив за подібним до Києва сценарієм. 17 квітня 1917 року в місті було створено Одеську українську військову раду, яка 26 квітня 1917 року провела Установчі збори й затвердила статут. Відтепер вона мала назву «Одеський український військовий кіш», районом діяльності якого було визначено Одеський військовий округ, Чорноморський флот і Румунський фронт. Центральним органом організації було визнано Одеську військову раду, яку очолив І. Луценко. З початку червня

в Одесі почали формуватися українські військові частини – гайдамацький курінь [2, 115-116; 3, 44-45].

Створення власної армії мало стати певним гарантом майбутньої автономії України. Так, І. Липа у статті «Руїна» [11, 8: 8-9], що з'явилася в № 8 «Українського слова», говорить про повний безлад у Росії, який спричинений тим, що владі нема на кого опертися. Такий стан може призвести до контрреволюції та анархії. Отже, щоб запобігти цьому в Україні, треба створити власну армію. Впевнений у доречності створення власне українських військових загонів і анонімний полковий командир-українець, лист якого прийшов прямо з передової та був надрукований у журналі (стаття «З окопів» [11, 6: 7-8]). Стаття «Українці на фронті» [11, 8: 11-12] свідчить про високий рівень дисципліни українських частин та їхній бойовий дух. А у листі, надрукованому під назвою «Правда про українське військо» [11, 10: 13], та в замітці «Думка генерала про українське військо» [11, 10: 15] навіть російські військові високо оцінюють новостворені українські військові частини.

У російській пресі цього періоду представлені різні міркування щодо створення українських загонів. Петербурзька кадетська газета «Речь» з обуренням коментувала факти створення єдиних військових організацій, що об'єднували солдат і офіцерів українського походження [9, 138]. Есерівські ж російські газети позитивно оцінюють українізацію військових формувань. Типовою є замітка, в якій стверджується, що «формування військових частин з українців по суті не вносить ніяких нововведень у той порядок, який фактично вже діє й нічим шкідливим для оперативних дій армії при наступі себе не проявив» [10, 281]. Але вже восени, коли відносини між Тимчасовим урядом та Центральною Радою у черговий раз погіршилися, інтонації петроградської соціалістичної преси стають суворішими.

Неабиякого значення на шпальтах українськомовних часописів набувають питання відродження національної мови та культури, підвищення значення освіти в житті українців. Так, Ів. Стешенко в «Українському слові» у статті «До українських народних вчителів» [11, 2: 2-3] закликає вчителів активніше взятися за справу відродження української культури та школи. Майже щомісяця журнал друкує повідомлення про розвиток шкільної справи або корисні поради сільським вчителям. У № 7 за червень 1917 року з'являються рубрики «Просвіта»

та «Шкільництво», що містили замітки про появу нових просвітянських організацій та просування процесу українізації школи.

Втім, справжнім осередком української культури став інший україномовний журнал – «Наше село», який з'явився 26 травня 1918 року за активного сприяння товариства «Селянська самоосвіта». Хоч видання й було спрямоване переважно на селянську аудиторію, воно зробило багато, щоб розбудити в читачів любов до Батьківщини, допомогти їм відчувати себе частиною нації, вказати на необхідність освіти. Вирішенню цих завдань сприяли екскурси в історію України, що стали своєрідною візитівкою видання. Саме цим матеріалам видання було зобов'язане своєю популярністю. Так, стаття Д. Б. «Про гетьманщину» коротко висвітлює діяльність провідних гетьманів [5, 1: 5-7], стаття постійного автора журналу Селянина «Україна в перші роки національного поневолення» досить докладно розповідає про діяльність Б. Хмельницького та життя в Україні після його смерті [5, 8-9: 2-4].

Основним «істориком» журналу став Іван Луценко. Його співробітництво значно підвищило авторитет видання. Перу І. Луценка належать історичні розвідки «Гетьман Іван Мазепа» [5, 8-9: 15-17], «Гетьман і гетьманська влада» [5, 7: 6-7] та інші. Однією з найцікавіших є його стаття історико-етнографічного характеру «Дещо з старовини», в якій І. Луценко аналізує життя наших предків. Він наводить слова візантійського письменника Прокопія, який пише, що наші предки «були народ веселий, відважний, ласкавий навіть до чужих. Чужинців приймали дуже гостинно і потім проводили їх далі, щоб по дорозі не сталось їм якої біди. Дуже любили волю, не хотіли нікому служити, ані бути під чужою владою» [5, 18: 4]. Автор посилається також на арабського вченого Павла Алепського, який після війн Хмельницького приїздив до України та Росії й писав, що «такого народу милого, лагідного, хлібосольного, вільнолюбивого і дотепного він не зустрічав в інших краях. Особливо велику різницю він відмічає між українцями і москвинами і каже, що після Москви на Вкраїну він попав як із пекла в рай: відмічає також велику грамотність між українцями в ті часи, і не тільки між чоловіками, а й між жіноцтвом» [5, 18: 5]. І. Луценко робить висновок, що найкращими рисами української душі скористалися вороги, щоб уярмити український народ.

Щоб популяризувати українське слово, журнал, починаючи з другого номера, почав друкувати маленькі книжечки-додатки з поезіями видатних

майстрів пера – Т. Шевченка, Л. Глібова, І. Франка, С. Руданського. Книжки ці склалися з шістнадцяти сторінок і легко могли бути відділені від часопису. І. Луценко був автором однієї з маленьких кишенькових книжок – «Нове життя». На жаль, кишенькова книжка І. Луценка не збереглася. Цілком імовірно, що вона була вилучена цензурою, бо в цьому об'єднаному номері (№ 10–11 від 4 серпня 1918 року) міститься повідомлення про арешт в Одесі «відомого діяча й організатора вільного козацтва д-ра Луценка й других видних діячів» [5, 10-11: 21]. Після цього книжечки більше не друкувалися.

На відродження національної свідомості були спрямовані також статті К. Ягненка «Чому школа мусить бути українською?» [5, 3: 2–3] та Селянина «Листи до селян» [5, 3: 5–6], в яких стверджується, що мова – це зосередження національної культури і неповага до неї є однією з основних причин кризового стану нації. До цього священник А. Гріневич додає ще й фактор занедбаної віри [5, 3: 3–4]. Основною причиною втрати національних орієнтирів в усіх матеріалах визнається ганебна політика Росії, яка не одне століття намагалася асимілювати український народ.

У багатьох суспільно-політичних питаннях позиція одеських україномовних часописів 1917–1918 років наближалася до поглядів Центральної Ради. Переважно ліберальна політична спрямованість Центральної Ради викликала жорсткий антагонізм з боку більшовиків. Тож не дивно, що в подальшу радянську епоху діяльність україномовних часописів періоду визвольних змагань сприймалася як ворожа пролетарській ідеології. Ось що писав радянський автор О. Варнеке з приводу матеріалів «Українського слова» у своїй статті «Українська періодична преса в Одесі 1917–1921 років»: «Хоч на чолі й стояв соціал-демократ В. Чеховський, воно [„Українське слово“ – О. П.] не дуже далеко йшло назустріч робітникам. Так, у вересні 1917 року в публікації „Гроші“ в „Українському слові“ І. Гаврилук говорив про величезні заробітки робітників та закликав їх схаменутися й допомогти державі» [1, 104]. Спробуємо зрозуміти, чому І. Гаврилук так «суворо» поставився до робітників. Якби О. Варнеке уважніше гортав сторінки преси 1917–1920 років, він би побачив, до якого морального розладу дійшла велика частина пролетаріату в результаті Лютневої революції та Жовтневого перевороту. Декому хотілося отримати якнайбільше благ, доклавши до цього мінімум зусиль. До редакцій періодичних видань надходило багато

листів, в яких наголошувалося на необхідності підвищити заробітну платню або відібрати в якогось фабриканта буцімто заборговану ним астрономічну суму. І. Гаврилюк справедливо пояснює, що підвищення заробітної платні не принесе користі самим робітникам, бо безперервне друкування не забезпечених золотом папірців призведе до повного знецінювання державної валюти та остаточного руйнування економіки. Але надамо знову слово О. Варнеке: «Таке ж ставлення і до селян. Коли селянський з'їзд в Одесі в травні 1917 року ухвалив брати в панів землю, хто скільки зможе обробити, то „Українське слово“ звертається до „громадян-хліборобів“ із закликом „чекати, поки збереться Установче Зібрання“» [1, 104]. О. Варнеке має тут на увазі статтю З. Валатюка «Громадяне-хлібороби!» [11, 4: 11-12], що з'явилася в № 4 у травні 1917 року. Автор розглядає дві можливості: взяти землю в панів та почати обробляти її або дочекатися Установчих зборів. З. Валатюк стверджує, що земля до Установчих зборів і надання автономії ще не належить народу. Про це, до речі, неодноразово нагадував Україні Тимчасовий уряд. Спроби щось зробити в цьому напрямку могли призвести до громадянської війни, що за відсутності в Україні на той момент власної армії мало б погані наслідки. Отже, в позиції О. Варнеке щодо «Українського слова» простежується певна тенденційність. Для того, щоб показати небажання журналу підтримувати робітників та селян, радянський дослідник просто замовчує аргументацію українських журналістів.

Одеська україномовна періодика 1917–1918 років має надзвичайне значення як історичне джерело. На шпальтах цих видань, незважаючи на їхню провінційність, висвітлено суспільно-політичні проблеми, актуальні для українського національного руху: 1) створення української державності; 2) питання створення власної армії; 3) проблема відродження національної мови та культури; 4) розв'язання класових непорозумінь тощо. Попри нечисленність одеських україномовних часописів, необхідно відзначити їхню цілковиту конкурентноспроможність у порівнянні з тогочасними російськомовними виданнями. Високий культурний рівень переважної більшості україномовних видань був безпосередньо пов'язаний зі складом їхніх співробітників, серед яких можна знайти відомих політиків, письменників, поетів, журналістів та інших представників української культурної еліти. І хоч тогочасні політичні реалії виявилися несприятливими для створення міцної української держави, україномовна періодика відіграла

важливу культурно-історичну роль, ставши однією з перших сходинок на шляху до незалежності.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Варнеке О. Українська періодична преса в Одесі 1917–1921 років // Записки українського бібліографічного товариства в Одесі / За ред. Б. Комарова, П. Маркова, Л. Ніринської, С. Рубінштейна, М. Слабченка. – О., 1929. – Ч. 2-3. – С. 103-116.
2. Вінцовський Т. Діяльність української військової ради в Одесі // Записки історичного факультету / Гол. ред. В. Н. Станко. – О., 1997. – Вип. 5. – С. 115-120.
3. Гонтар О. В. Українська проблема за часів Центральної Ради: співвідношення центру та регіонів // Записки історичного факультету / Гол. ред. В. Н. Станко. – О., 2001. – Вип. 11. – С. 40-51.
4. Домбровський О. І. З історії формування українських збройних сил в 1917 році // Записки історичного факультету / Гол. ред. В. Н. Станко. – О., 1996. – Вип. 2. – С. 78-85.
5. Наше село. – 1918. – № 1-24.
6. Речь т. Володарского, произнесенная на 2-м съезде Румчерода в г. Одессе 12 декабря 1917 // Октябрь на Одессине. – Одесса, 1927. – С. 127-138.
7. Рідний курінь. – 1917. – 18 вересня-25 грудня.
8. Салдатська думка. – 1917. – 29 серпня.
9. Сурай Ю. І. Загальноросійська кадетська преса як джерело з історії України (1917 р.) // Записки історичного факультету / Гол. ред. В. Н. Станко. – О., 1999. – Вип. 9. – С. 136-141.
10. Сурай Ю. І. Загальноросійська соціалістична преса і українське питання (1917 рік) // Записки історичного факультету / Гол. ред. В. Н. Станко. – О., 2001. – Вип. 11. – С. 278–285.
11. Українське слово. – 1917. – № 1-11.